

מוסד הרב קוק מיסודו של הרב י.ל. הכהן מימון

©

כל הזכויות שמורות למוסד הרב קוק, ירושלים תשמ"ח
Copyright by Mossad Harav Kook, Jerusalem 1988
נדפס בדפוס "המקור" בע"מ, ירושלים
Printed in Israel

בעקבות היראה

(עיונים)

נבקש שלום ונרדפה לדעת מקור מוצא היראה,
ומאין באה? (ר' ישראל סלנטר ז"ל)

לא רבים יקראו את דברי. אך לא לרבים אני צריך וגם לא רבים צריכים לי. כלום יש להם פנאי לאותם "הרבים" בשביל דברים שאני עומד לדבר בהם? לכל היותר יוכלו לקמץ לי משעתם קצת-זמן שלפני השנה, לקריאה חטופה והסכמה יתומה, ואחר כך גם לניד כתפים ולאמירה קלושה מתוך תרעומת: "מה בא זה ללמדנו? למה מדפיסין דברים כאלה? קמחא טחינא טחין".

כן, הצדק אתם. לא ללמד, לא לחדש. אבל אוי לו לאדם שאינו רוצה אלא בחדשות בשעה שהישנות שהן מוסדות חייו הולכות ובלות מזקן, באין בדק וטפוח; הולכות ורפות, הולכות ונופלות...

ליחידים דברי. עוד יש כאלה במחנה היהדות. עדיין לבני השפעתו של רבי ישראל בעולם: מי שהלכו בעקבות היראה לדעת מאין באה.

א.

חולין הם החיים (לרוב בני האדם). הקדש היא המחשבה. והלשון יד להקדש. אוחות בו להרכיבו על המעשים. לתקנם ולקדשם.

ידיים מידיים שונות. יש לך אחת שהיא רחבה, מלאה, פתוחה. ויש לך אחרת מזו שהיא צרה, גרועה, קמוצה. הנותן ברחבות במלוי ובפתחון סופו שהוא משביע; והנותן בצרות במגרע ובחסכון אינו אלא מטעים. ומה בצע? לפעמים הוא מפסיד יותר מכדי שכרו.

בסתר עליון וצנוע יושבת המחשבה הטהורה, ובלבבה תתפלל: אפלה נא ביד הראשונה כי רבות תשיג וביד השנייה אל אפלה.

ולעתים קרובות אין תפלתה מתקבלת. נופלת היא ביד השנייה — והרי אין קולה נשמע. גדול צערה בעת ההיא. וגדולות אכזותיה. איל עולם אשר נאלם! מי כמוהו באלים — ומי כמוהו באלמים...

ועוד יד שלישית משמשת. היא העולה על השנייה ועד הראשונה לא באה. היא לשון שקופה אטומה: שקוף מבפנים ואטום מבחוץ. לגבי עצמה והבאים בסודה — רחבה היא, פתוחה היא; ולגבי אחרים הרואים את פניה ואינם יורדים לסוף דעתה — אין בה כל המדות הללו, רק חלופיהן.

ביד השלישית הזאת מסורה מחשבת היראה. מי שהלך אורים ויש נוגה לו

בעקבות היראה

מעל ראשי הנביאים דרך כתפות החכמים אל תוך ידיו אמונה — בלשן הוא דיו. בעל לשון עשירה ורחבה, מלאה ופתוחה. זו מונה מספר לניעי דעתו ולכלם בשמות תקרא. אך מי שלא הלך דרך האורים ממש ואין נגהם אלא נגדו, כרחוק־מקום קצת — מעט לו בלשון זו. מוטב היה לו אילו לא ידע כלל את הלשון הזאת מעולם, ומעכשו היה בא ללמדה. ברם זה נזקו: שידעה ולא אל־נכון ידעה. תרגום המועד להויק יש לו בכל מושג שלה ואינו נפטר מענשו של זה.

ולדוגמא: כשאומרין לו "יראה" — הרי אין תרגומו אלא כך: ראש כפוף, מצח מקימט, עינים תוהות, גב גבן, שמאל מרתתת, ימין מכה "על חטא", ארכובות נוקשות, ברכים כושלות, קרסולים מועדות.

ולא ידע שתרגום זה כופר בדברי היודע מה זו יראה ומה פרושה, מקור מוצאה ומאין באה. הן הוא אמר ולא נחס, דבר ולא ישיבנה: "הכזה — אבחרהו? — הלכוף כאגמון ראשו ושק ואפר יציע? הלזה — רצון לה?" דברי ישעיהו בן אמוץ. ולא חלק היודע הזה על דעת היודע השני, יואל בן פתואל שמו, אשר קרא ואמר: "שובו עדי בכל לבבכם, ובצום ובבכי ובמספד". יש אשר צריך הבכי וצריך המספד. צריכה הכפיפה כאגמון וצריכים השק והאפר. יש שעות הבאות לעולם שבאשמטנו הן צריכות לכך. אולם לא הן יראתו של מקום, לא הן ולא מקצתן. לא עצמה הוא זה, רק הכשר לקבלתה.

"בשעה שאדם מצטער, שכינה מה לשון אומרת — קלני מראשי, קלני מזרועי" (משנה). לא יבוא הצער בקהל יראים! היראה לא צער היא, לא כאב, לא דאגת תמרורים, ומשל למה היא דומה? לרטט יראתו של אב על בנו הקטן האהוב לו, בשעה שהוא מורכב על כתפו והוא רוקד עמו ושוקק לפניו, להיות נוהר בו שלא יפול, יש כאן שמחה שאין דומה לה, עונג שאין דומה לו. והיראה הנעימה כרוכה על עקבם, אינה מעכבתם בחרות הרקוד, אינה מטיפה בם טפה של מרה, אדרבא, היא מעודדת אותם. עוברת היא בתוכם, כחוט־שדרה זה הזוקף והמאלם, ומסבבת היא אותם, כמסגרת צנועה זו המשוה חן ונועם, היא תוסיף קיום, היא תחזיק מעמד. "יראת ה' תוסיף ימים".

ברי לו לאב שילדו מורכב עליו היטב, שלא יפול רוכבו אחור, שהרי הוא זוכרו בכל עת, לרגע לא ישכחהו, כל תנועה קלה בו ירגיש, לבל יזח ממקומו, לבל יטה הצדה — ולפיכך לבו בטוח והוא מרקד והוא משחק.

אם ברי לו לאדם שצרו־חיייו עליו נשא על מרומי הכרתו, שלא יפול משם אחור, שאף לרגע לא ישכחהו, יזכרהו בכל עת, ביראה ינצרנו, לרגעים יפקדנו — אז לבו בטוח, והוא מרקד והוא משחק. ושחקתי לפני ה'! (שמואל־ב ו, כא).

ב.

כשנתנה תורה לישראל ירדו הרצינות והעליזות כרוכות בה יחד. יתלכדו ולא יתפרדו. הוא הסוד של "גיל ברעדה" האמור בספר תהלים. הרקוד והדין, הזמרה והמשפט נעשו שותפים זה לזה: "שאו זמרה ותנו תף! כנור נעים עם נבל!

בעקבות היראה

יג

תקעו בחדש שופר בכסה ליום חגנו, כי חק לישראל הוא, משפט לאלדי יעקב... ולא רק בישראל כי גם בעמים: "ישמחו וירננו לאמים כי תשפט עמים מישר". ולא רק באדם, כי גם בטבע: "אז ירננו כל עצי יער לפני ה' כי בא — כי בא לשפט הארץ".

ולא רק למטה, כי גם למעלה: "שמחים בצאתם וששים בבואם עושים באימה רצון קונם" — שמחה ואימה בדבור אחד.

ולא רק בעיון, כי גם למעשה: "ר' חנינא ור' יהושע אומרים: איזו אומה כאומה זו שיודעת אפיה של אלדיהה... אדם שיש לו דין לובש שחורים ומתעטף שחורים ומגדל זקנו ואינו חותך צפרניו לפי שאינו יודע איך יצא דינו. אבל ישראל אינן כן, לובשים לבנים ומתעטפים לבנים ומגלחים זקנם ומחתכים צפרניהם ואוכלים ושותים בראש השנה לפי שיודעים שהקב"ה יעשה להם נס...".

לפי שיודעים את נסיו שבכל יום עמנו, נפלאותיו וטובותיו בכל עת לשלוח עזר מקודש אל תוך גבורת הדעת להתגבר על אותן חבלי השוא הקשור בלב אדם שאלמלא הקב"ה עוזרו אינו יכול לו...".

"ולפיכך נוהגין לספר ולכבס בערב ראש השנה ולהרכות מנות בראש השנה ומכאן תשובה למתענים בראש השנה". כן כתב הטור.

מכאן תשובה למצטערים, לכואבים, ביום הגדול של עצם היראה. יתענה אדם בערב ראש השנה, תהא לו תעניתו הכשר לקבל יראה (כשם שמתענין ביום הכפורים, יום ההכשר לחיים חדשים, יום התשובה והרחמים, שאין יראת הדין שולטת בו), מה שאין כן ביום-היראה עצמו, ביום-הדין גופו. כל מה שזקוף אדם יותר בראש השנה מעולה הוא לו! (ר"ה כו:) הוא היום המשוה את רבונו לנגדו, יום הזכרון הוא, ואין יראה אלא זכרון (ראה לקמן פרק ג).

אבל כתב מהרש"ל: "גיש מקשין, לפי זה ילבוש בגדים מרוקמים וצבעי ארגמן? ונראה לי, שאין כאן הוכחה שבטוח בו ית', כי שמא אינו מפחד מיום הדין כלל... ואינו חש... אבל כשלוש לבנים זוכר ביום המיתה, אי-נמי מראה הסליחה, על דרך אם יהיו חטאיכם כשנים כשלג ילבינו".

אכן זהו שווי-המשקל, זוהי ההתאמה הנפלאה. חוט של יראה אצילה העובר בטבעות העליונות ("ועלזו לפניו" כתיב!). הברית התכון במצפוני האדם המברחים מן הקצה אל הקצה, משמחת החיים הגמורה (אכילה ושתייה רבוי מנות) עד זר החבור אל מעבר-לחיים (זכרון יום המיתה), להבריכם זה על זה ולהוציא פרי נצח. הבו גודל לגנני היהדות!

ג

חכם שוידי אחד כשדבר על הקדושה, אמר: "קדושת האדם היא ההוכחה על בעליה שיש לו יחס ישר אל שרש-ההויה הכי-חזק". לדעתו, על פי מושגי ישראל, זהו ענין היראה (אבל הקדושה יתרה עליה, ענין אחר יש לנו בה, אשר לא כאן מקום באורו). ומהו? הוא הדילוג על הבינתים הגדולים אשר ביני לבין עושי, כביכול. לא הדרישה היא העיקר (כי כיצד ידרוש אדם אלדים?) אלא הפרישה:

הטיסה על גב המחיצות, מחיצות הברזל של חטא וכסל, המפסיקות בינינו ובין אבינו שבשמים. מצות פרוש היא זו. פרוש מן הקטנות! פרה על המחיצות! ומשם דרשהו, כי שם ימצא לך. „דרשו ה' בהמצאו" — ואין המצאו אלא שם. שם בקו הישר היוצא ממך אל זכר קדשו. אותו הקו שאינו נפסק ואינו נפגם, כי אם יקר הולך, ישר הולך, עד יחידו ורבנו של עולם.

כמין עוגה סביב לנקודה שרויה נפש הבריאה מסביב לשרשה, כביכול. ובשעה שיגיע הרגע הגדול בעולם הגדול הבא, אז יצאו במחול כל העיונים מסביב לנקודה המרכזית, וכל אחד יראה באצבע: הנה זה!... („עתיד הקב"ה לעשות מחול לצדיקים — וכל אחד ואחד מראה באצבעו"). אכן זהו היחס הישר. אכן זוהי הראיה האמתית שאנו קוראים לה יראה.

„ירא ישראל" — „ייראו העם".

ולפיכך מרבים כל כך אצלנו לטפל ביראת העיוש. גם היא ראית הדברים כמו שהם. הן תקות נפש כאשר תפשע לא תוכל להיות אחרת מתקות כרם כאשר באש (עיין ישעיה ה). מי שאינו רוצה לראות את עתידו אינו מאנה אלא את עצמו. הן זהו: „הסר משוכתו והיה לבער, פרץ גדרו והיה למרמס"... אלמנן חסד התשובה גודר פרצות האדם — אבל איך ישוב בתשובה גמורה עד לא ראה את פרצו? עד לא ראה בתוצאות פרצו, בעונשו הכרוך על חטאו? הן רק כי יראה יירא, ורק כי יירא ישוב.

„ירא ישראל את ה' (העונשת) — „ייראו העם".

ומכאן ליראת הרוממות שהיא ראית הרוממות. מכאן — „ראתה שפחה על הים מה שלא ראה יחזקאל" (חז"ל).

מכאן המבט הישר, דרך כל הבינתים, אל שרש ההויה... זו ראית פנים שאינה פוסקת כלפי הענין שאחריותו עליו (שיזוהר בו לבל יפול, ראה לעיל פרק א). ראיה המביאה לידי זכרון, זכרון המביא לידי זהירות, זהירות המביאה לידי בטחון, בטחון המביא לידי עוז, עוז פנימי, מהיך, מעפיל (ה' עז לעמו יתן), ועוז המביא לידי שלום, שלמות פנימית וחיצונית, במחשבה ובמעשה (ה' יברך את עמו בשלום).

אכן זוהי חכמת החיים — וראשית חכמה יראת ה'. יראה שהיא ראיה, „וראיתם" — „זוכרתם" — „שויתי ה' לנגדי תמיד". „והיה לך זכרו למשיב נפש מדרכי תולדות גוש עפר" (רבנו יונה), שההולך בדרכי התולדות ההן סופו שנאמר עליו: „ואותי השלכת אחרי גוך"...

לא ראה, לא ירא, לא זכר, לא שוה לנגד עיניו, עד שלבסוף — השליך... אלמלא מקרא כתוב לא היה אפשר לאמרו. נורא דבר האדם.

ד.

... אך הן גם את הדברים האלה ישליכו אחרי גו. יודעין הבריות שהשאיפה המובעת בהם לא חדשה ולא מחודשת היא, אולם

בעקבות היראה

טו

נפלאות היא, רחוקה היא. זוהי מדוכה גדולה שכבר ישבו עליה גדולים. דכו בה ודכו בה — והמעט הוא שעלה בידם («אם תכתוש את האויל במכתש וכו'»). וכלום יצלח ביד כותב מבני הנגסים מה שלא צלח ביד הענקים? אבל, אהה ה' אלדים! מי יתן ונשכח רגע את הידיעה המעושה הזאת: שהכל כבר היה, אלף אלפי פעמים היה, שהגדולים כבר דברו והקטנים כבר אטמו את אונם, שהכל ללא הועיל והכל ללא ברכה, שאין תקנה לסרוסי הלבבות, שאין מפלט משבושי המושגים ואין מוצא מעוגת הקטנות. מי יתן ונשכח זאת רגע! את הכל יש יכלת לשכח. ראו נא עד היכן השכחה מגעת! «השמר לך פן תשכח את ה'»... ולא נשמרו, שכחו. כסומא המגשש בדרכו, בלי כוון מוצאות ומבואות, כן נהיה בעיניהם פלא־הבריאה. פלא זרוק הוא, שט והולך הוא, מקטן הפורח באויר, בלי עקירה ובלי הנחה. כי שכחו מאין הוא בא ושכחו לאן הוא הולך. את הכל יכלו לשכח — רק לא את הדבר המשעמם הזה, רק לא את היאוש הרזה הזה שאין בו אלא ריקותו: שהכל ללא הועיל והכל ללא ברכה, שהכל כבר היה, אלף אלפי פעמים היה, וגם אני אהיה ככה, וגם אתה תהיה ככה, וגם הוא יהיה ככה, ואין שנוי ואין מפלט, ואין מוצא ואין חרות... מי יתן ונשכח זאת רגע! הלא בשכחת הקטנות הזאת פתאם נזכור גדולות. הלא בהשמדת היאוש הזה פתאם נחיה נשמות. הן יאבד רשע. הן יאבד כסל. הן יקום גשר בין איש לאחיו, הן יקום סולם בין ארץ ושמים. שכחו נא זאת זוכרי אלד...

ה.

רגע... כן דברתי: «מי יתן וישכחו רגע!» כי גדול כבודו של קצר זה מרבויו זמנים המסורבל שממון. מה שיעשה הרגע לא יעשו השנים. ידע נא אדם: שאם רגע בכפו — חיים ברצונו. כי אם שנים רבות יתכונן האדם ורב שיהיו ימי השתלמותו, עדיין לא תהא מתתו שלמה עד בוא הרגע. רק הוא מתת אלדים. רק בו יהיה לאיש או רק בו יהפך לאיש אחר. הבו גודל לרגע! כל אדם בן דעת גמורה יכול לזכור (אם לכו עמו) את הרגע החיוני ההוא של אותו «היום» הגדול אשר בו «עמד על דעתו» (חולין ז:), עמד ונתקיים. יש קונה עולם בשעה אחת ויש קונהו בכמה שנים — אולם אין קנין זה אלא הולך ונמשך, הולך ומהווה, מהיום ולאחר שלשים, מהיום ולאחר ששים — וכל עצמו אינו חל רק בבוא הרגע. ברם אין לחכות לבואו. אם יתמהמה אל תחכה לו. יש שדרך הלוכו הולך ונמשך יותר מדאי: מהיום ולאחר משבר, מהיום ולאחר תקופות... והרבה הרבה יש לחוש בו משום «מהיום ולאחר מיתה»... אל נחכה לו עד בוש — עד בוש לעולם ועד... חלוצים נצא נגדו כבני חיל! ואם איננו — נבראהו.

«אי בעו צדיקי ברו עלמא» — אי בעו...

מספרין עליו על הגר"א ז"ל שכל מי ששמעהו אומר בשעת קבלת שבת: «היום אם בקולו תשמעו» — מיד היה נעשה לבעל־תשובה.

היום! הרגע! מיד — ולדורות.

אך אימתי יבוא הרגע הזה? אימתי יבוקש? אימתי ימצא? — כך שואלים ככל דוד ודוד. ואין לך דור שאין יאוש התשובה של שאלה זו גדול משל חברו: "מי יודע"...

אבל אחת "אני" יודע! שאין התשובה הזאת מספיקה כי אם בנוגע לאנושיות כלה או גם בנוגע לישראל כלה. כי היחיד, הפרט, היושב וכותב או יושב וקורא שורות פשוטות הללו, כלום יוכל להשיב אחרת על שאלת ה"אימתי"? מזו שהשיב לו הלל הזקן: "אם לא עכשו — אימתי"?...

עכשו. מיד. מיד — ולדורות.

"כי הן פתאם אוכל להרגיש על גבי את כל כבוד סבלותי, סבלות שגיאיה ועקמימות, סבלות הבל ורשע, והן פתאם אוכל להשליך מעלי את כל הסבל המעיק הזה, להזדקף ולהרים ראש, להכין צעד בעז-מבטחים, נקי ובן-חורין. מי מפריע? הן אוכל".

יאמר נא האדם לנפשו את הדברים הפשוטים האלה. יאמרו נא העמים. יאמר נא ישראל.

ו.

ועתה לא הגאווה היא בעוכרינו, אלא הענוה. ענוים היינו ואין עז, נשמותינו כאלמנות. בלי משען ומבטח, בלי גבורת הדעת. ענוה שלא לשמה היא זו; לשם עצלות שביאוש ויאוש שבעצלות. לעניים השמחים בחלקם היינו בנכסי הרוח. ושמח היהודי הליטאי בפאר הלמדנות שלו, והיהודי הפולני — בהוד הסוד וברק הפלפול שלו, והיהודי האונגרי — ברתחא דאורייתא ודקדוק הסוגיות שלו, והיהודי האשכנזי — בדקדוק המצוות ומשמר המדע שלו, והצד השוה שבכלנו: שהננו מסתפקים במועט, שלווים ושקטים איש איש בשלו, וישנים במנוחה. יש אשר יבוא חלום רע, עולה מתהום הגלות, ומרגיזנו מן הרבץ, או יש אשר יבוא חלום טוב, יורד מן השמים, ובוקע שמורות העין. אך לא בזה ולא בזה יש די רוח חיים לעורר ולעודד, להקים ולהוליך.

אמר לו הקב"ה לאבינו הראשון: "אל תירא אברם!" ותנא דבי אליהו: אין אומרין אל תירא אלא למי שהוא ירא שמים אמתי.

מי שהלך בעקבות היראה עד שהגיע אל אמתותה ישמע גם עתה בקרב נפשו את הקריאה הגדולה לאלדים: אל תירא! אל תרף! אל תהי רש בעיני עצמך וענו בעיני אחרים, התעשר למען תאשר, ולך בין באי עולם, וכאביך הראשון בימי נמרוד קרא בשם טוב-אלדים, נטע אשל לתועי דרך והתפלל על סדום ועמורה. והיה כי תבוא אל הצבור הישראלי וקמת ועלית על כמתו — ולוא אם גם כמה פוליטית היא, מפלגתית — וקראת מעליה אל העם כי יחדש את לבבו, כי יפתחהו בתורתו וישם בתוכו אהבה ויראה (כן, בלשון פשוטה זו), ישמעו נא הדברים האלה הישירים והבררים בלי מליצות ועקיצות מעל כל בימה גבוהה אל כל לב רענן. לידע ולהודיע ולהודע, כי אין סיסמתנו אלא אחת: יראה ומעשים טובים. כלומר:

היהדות של תורה ומצוות שואפת להרים את אוכלסי עמה עד לידי מדרגה כזו שאפילו מחשבת פגול אחת של כשל וכסל לא תוכל לעלות על מחשבתם. כי יתחנכו ויתגדלו אנשים ונשים כשרים מאד, שלווים ושמחים, קדושים ונאים, בעלי גבורת אמונה, רחקי פחו והבליו, שוכני שלום ואהבי נצח.

— — — תמימות? כן. מי ששקע עוד יותר בחלודתם של הדורות האחרונים יאמר לי על דברי גם מלה קשה מזו: טפשות. אך תמימות וטפשות, יאמר לי, לקבוע אידיאולוגיה כזאת בשביל עבודת הכלל.

אולם לאחר שלחש לך זה את דברי הבטול הללו אף אתה לחש לו ואמור לו: מי שאצבעותיו של היאוש המת נוקפות על לוח לבו יאמר כדברים האלה, דברי השבלונה.

הן יודעים אנחנו כי הפדות האחת למשבר עמנו בחומר וברוח היא דרך התשובה הבריאה ליראת היהדות הרוממה — וכלום יש לנו הרשות להתביש מפני המלעיגים ושלא להכריז בגלוי, השכם והכרז, על הפדות היחידה הזאת? מי זה תקע לידינו ואמר כי לא ישמע העם לנו? אם לא ישמע במאותיו, אולי ישמע בעשרותיו. מי זה פתה אותנו לכפור באפשרותה של חבורה אדירה מאצילי בני ישראל וצעיריו שיתחילו להתעסק באמת ובתמים בטהרת הלב והמעשים? מדוע לא? — הן אפשר! ואם באמת אי אפשר כלל — רק טעם אחד בדבר: מפני שאנחנו היחידים השואפים למדה זו כופרים באפשרות קיומה.

עוד לא ריק העם — ואם ריק הוא, מכם, היחידים, הוא ריק, מכם ולא ממנו. עוד לא אלמן העם, עוד לא גורש מגן-עדנה של היהדות. בנו האלמנות והגרושין, בנו ולא בו.

שתי דרכים •

בימי ר' ישראל סלנטר, יוצרה הגדול של תנועת המוסר בליטא, חי ופעל בין חסידי חב"ד ר' שמואל מליובאוויץ.

שני כוכבים, בני שתי מערכות של שמשות ההולכות ומפליגות זו מזו: הגר"א ובעל ה"תניא". כל אחד במקומו, בגדולה מיחדת ובכח-הארה מיוחד, אם כי בווהר שונה: האחד — מגלה גאוני, השני — שומרה ומחזיקה של היהדות המסורה לו. נתורה נא את דרכיהם.

ר' ישראל כותב: «ויצקתי מים ע"י מורי הרב מ' יוסף זונדל (מסלנט) — ועד כה לא הגעתי לקרסוליו. הוא היה «סולם מוצב ארצה» טרוד ברעיוני המסחר לבקש טרפו כדרך «בעלי בתים», אשר מחיתם כבד לפניהם, — «וראשו מגיע השמימה» בטרדה גדולה מדי לחיי נפשו. משפט למודו העיקרי, היה בעיון הנצרך לו למעשה; למוד הגמרא וכו', ה"בית יוסף" וכל האחרונים בעיון, וביותר העיון הגדול בבאורי הגר"א ז"ל. וכשלמד הסעיף «שולחן ערוך», או הענין עם כל * [נכתב באידיש, ונדפס בתרגום גרמני ב"ישורון" של וולגמט (סיון-תמוז תרס"ג). תרגם לעברית, בעיקר על-פי המקור האידי, ע"י צ. ק.].